

Doinița MILEA

Discurs identitar în spațiul românesc de aderență central-europeană

Universitatea “Dunărea de Jos”, Galați, ROMÂNIA
doimil@yahoo.com

Apartenența la spațiul central-european, propria genealogie, locul și anii formării intelectuale, unesc într-un topos comun, situat între realitate și reconstrucție a memoriei, individualități aflate sub semnul unei matrici mental afective și culturale, marcate de diferența-defazarea centru-margine. Experiențele românești ale acestor universuri dizlocate înregistrează, în trepte, dezagregarea unei realități și reconfigurarea alteia, după un nou centru real și simbolic sub puterea iradierii căruia se situează personalitatea. Viena “de aur”, cosmopolită, civilizată și culturală se simte transfigurată nostalgic, drept un “centru” al multor configurări, și prin analogie, alte metropole îmbracă ritmurile de asimilare și raportare la un posibil centru, marcat de același cosmopolitism, multietnicitate, plurilingvism (Praga, Timișoara). Memoriile, jurnalele, textele fictiv-compensatorii, înregistrează caracterul paradoxal al raportului dintre centrul-origine, centrul-model și periferia (marginea), care se raportează la el, în sensul că se simte criza celei mai bune dintre lumile posibile, în care generația apusă a părinților a trăit și amurgul idealismului sub puterea devastatoare, dislocatoare de imperii și de spații tradiționale, instauratoare de nesiguranță și de dezordine, de după primul război mondial.

Lucian Blaga înregistra în *Hronicul și cântecul vârstelor*, dizlocarea micii Viene care era Timișoara, inima Banatului sârbesc, baricada culturală multietnică, pentru care subteranele vor declanșa marea dezagregare, ca și în Praga lui Kafka sau în Viena lui Karl Kraus, devenită ospiciul unei lumi întregi. Blaga simte în Viena-centru imperial “decadența austriacă suferind de-o dulce anemie grea de amintiri”, de care Transilvania urma să se rupă “scăpată din ocolul vulturului heraldic”.

Emil Cioran, în schimb, exprimă acest paradox, care împletește nostalgia spațiului natal cu multietnicitatea ca stare de spirit, definind o identitate scindată, ca o exaltare și în același timp un refuz al exaltării centrului, marcat afectiv. La cursul inaugural de Filozofia culturii, inaugurat la Universitatea din Cluj în noiembrie 1938, Blaga își exprima sentimentul că și pentru acest sud-est european, pentru aceasta peninsulă care a fost odată leagănul culturii europene, și care mai târziu, a fost îmbrățișată și de meandrele celei mai rafinate culturi creștine, trebuie să se apropie iarăși un ceas de plenitudine istorică (Mircea Muthu, *Lucian Blaga. Dimensiuni răsăritene*). Plenitudinea istorică, de care vorbește Blaga include mitul imperial și lecția Vienei imperiale, transferate în spațiul sud-est european, o lecție central-europeană, dar și o negație a acestei lecții, “noi suntem unde suntem, cu toți vecinii noștri împreună, pe un pământ de cumpănă”

Interesat de valorile eterne, Blaga simte Viena ca spațiu al tradițiilor mari ale culturii de limbă germană, care iradiază spre micro-centre, ca Sebeșul de Alba. Mai mult de jumătate din populație era românească, dar atmosfera ce se răspândea din centru se datora burgheziei săsești cu așezările ei seculare. Aspecte și duhuri cu

totul opuse se întâlneau uneori în compromisuri firești, ce împrumutau urbei un farmec bastard” (Blaga 1979: 52)

Două puncte de sprijin în spațiu are “Europa centrală”: lumea politico-culturală dintr-o construcție statală, Imperiul Austro-Ungar, având drept “centru” Viena, și un spațiu generat de orizontul culturii germane, în care evoluează evreitatea. Conceptul evoluează între căderea lumii germane și retragerea ei de pe scena politică după al doilea război mondial, după cum Austria se retrăsese după primul război mondial. În eseuul său *Mittleeuropa*, Jacques Le Rider creionează un “spațiu cu geometrie variabilă, care păstrează prin însăși natura sa contururi vagi”, pentru care termenul definitiv de “Europa de mijloc” – Mittleeuropa “își face intrarea în vocabularul uzual german spre 1914, rămânând marcat de ideologia pangermanistă care, în 1938, duce la Anschluss-ul Austriei, inspirând în aceeași epocă faimoasa teorie a spațiului vital german și a expansiunii naturale spre răsărit.” Astfel, discuția despre Europa Centrală implică o discuție asupra conjuncturilor europene, asupra contururilor frontierelor și a centrului Europei, reprezentarea unui teritoriu, a unui mijloc situat între modelele occidental și oriental, la fel cum “Hans Castorp, eroul din *Muntele vrăjit* de Thomas Mann, se situează între italianul liberal Settembrini și Naphta, acest Ostjude, evreul din est”, ceea ce evocă deopotrivă “un potențial utopic de multiculturalitate și de multilingvism.” Ca proiect de *restaurare utopică* “de regresivă armonie”, Mittleeuropa se poate plasa în exteriorul discursului german sau austriac despre un “centru” și să definească “această frontieră religioasă și culturală între popoarele de religie greco-ortodoxă (ruși, bieloruși, ucrainieni, români, sârbi, macedoneni, bulgari, greci) și popoarele de religie catolică și protestantă” [1]. Dintr-un alt punct de vedere, exprimat de Michel Foucher [2], ar exista “un policentrism” și o “geografie variabilă”, ca repere ale unei hărți a Europei Centrale: fie reprezentarea din 1930 a geografului Emmanuel de Martonne, expert care a plasat în Europa Centrală Germania, Elveția, Polonia, Cehoslovacia, Austria, Ungaria și România, fie harta trasată de Jacques Ancel, care numește ansamblul geopolitic rezultat Habsburgia, corespunzător Europei Danubiene. Michel Foucher selecta, ca reacție în fața pangermanismului primei definiții, o nouă Europă Centrală, “alcătuită din state formate între 1919-1920 și ieșite în întregime sau în parte din vechea Austro-Ungarie, Austria, Cehoslovacia, Ungaria, România, Iugoslavia.”

Ideea de Europa Centrală, renăscută în deceniul opt al secolului al XX-lea, în țări ca fosta Cehoslovacie, Polonia și Ungaria, era legată de dizidența care se elibera de ideea de tutelă opresivă a identităților, în sensul unei delimitări de fostul URSS, Europa Centrală definindu-se, în acest caz, ca un spațiu refuzând ambele tutele: germană și rusă; dar raportul centrului cu periferiile, din perspectiva Europei globalizante, lasă geopoliticul în favoarea individualității culturale, ca mod de definire a noilor identități, aspecte prezente în studiul lui Milan Kundera, *Tragedia Europei Centrale*, scris în Franța, în 1983. El îmbrățișa punctul de vedere din *Antipolitica* lui Konrad Gyorgy, care afirma supremația valorilor transpolitice în acest spațiu .

Europa Centrală devine un spațiu al deplasărilor identitare, model de integrare supranațională a formațiunilor identitare colective și individuale. Hans Kohn, un prieten al lui Kafka, a lansat distincția, devenită celebră, între două modele politice și identitare: cel occidental, cu state – națiuni precoci, cu un contract liber consimțit care îi unește pe cetățeni prin aderența la un sistem (“Revoluția”, “Republica”) și modelul central european (situat la est) cu state – națiuni târzii, cu mari spații multiculturală, cu identități multiple (lingvistice, etnice, naționale, religioase, sociale) care se întrepătrund și se suprapun. El avea ca punct de reper Praga de început de secol, orașul natal al lui Kafka, în care un spațiu lingvistic germanofon este împărțit de cehi, evrei, germani (cehi germanizați, germani cehizați), numai în familia lui Kafka manifestându-se timp de patru generații o ambivalență

profundă din punctul de vedere al etnicității și limbii: germanofoni, cehofoni, idișofoni, evrei (Kafka însuși fiind evreu praghez de limbă germană care, într-o scrisoare către Max Brod, își afirma “tripla imposibilitate lingvistică: imposibilitatea de a nu scrie, imposibilitatea de a scrie în germană, imposibilitatea de a scrie altfel decât în germană.”)

Din aceeași perspectivă a multilingvismului și multietnicității, care ar caracteriza lumea central-răsăritean europeană, istoricul Victor Luis Tapié nota afiliațiile multiple, integrările, disimulările acestui spațiu fluid: “Refuzând să se topească într-o singură națiune, păstrându-și legile și limbile, încercând o solidaritate în fața intereselor economice, cu afinități de civilizație, cu analogii ale structurilor sociale și în interesul apărării comune, acceptă asocierea spațială.” [3]

Transformarea aderențelor identitare și spațiale în principii interne de selecție a formelor literare face ca Witold Gombrowicz să cultive farsa parodică, ca formă de transgresie poetică sau deformarea grotescă a lumii sociale, ca proiecție în lumile dramei a exilului, semne exterioare ale rupturii de un spațiu matrice (împrumutul atmosferei istorice din cronicile poloneze – *Yvona, principessa Burgundiei*).

Polonezul Witold Gombrowicz, în romanul său din 1950, *Trans-Atlantique*, își organizează spațiul fictiv transgresiv între „spațiul pierdut”, limba pierdută și identitatea problematică a celui care, aflat în exil, lasă în spate apartenența poloneză (simțită ca un „centru”), transformând scriitura în refugiu și realitate de substituție, de-a lungul a 23 de ani de exil. Singurătatea și depărtarea de spațiul de origine dă naștere unor notații de o profunzime tragică în jurnal.

Parodia memoriei poloneze a secolului al XVII-lea ascunde o autoficțiune, o tensiune între fictiv și autentic, idiomurile artificiale și fabricate fiind o deconstrucție a identității, dar și o referință implicită, constantă la ea.

Spațiul central-european, teritoriu ex-centric și frontieră culturală, istorică, identitară, în permanent dialog centru – margine, est – vest, înregistrează tentații pluricentrice (Viena, Praga, Cracovia) și generează realități afective și mituri ale unor identități nostalgice fixate pe condiția evreilor asimilați care-și caută originea și identitatea în călătorii simbolice (după analiza practică de Tzvetan Todorov în *Nous et les autres* – călătorul “asimilator”, călătorul “impresionist”, călătorul „emigrant”, călătorul “filosof” etc.).

Spațiul este filtrat subiectiv, iar liantul rămâne cel cultural, care dă “igiena uitării” sau terapia prin scriitură: Karl Kraus construiește un “antijurnal intim”, Arthur Schnitzler - “ego documente”, jurnale fictive incluse în romanele și nuvelele sale, Kundera scrie roman-eseu având ca eroi pe Kafka, Max Brod, Gombrowicz.

De la Stefan Zweig, adept al Vienei „culturale”, opuse tenacului imperiu german vecin, la argumentația lui Robert Musil în favoarea jurnalelor („Jurnalele. Un semn al acestor vremuri. Ele sunt forma cea comodă ași cea mai lipsită de disciplină. Cum restul devine tot mai insuportabil, poate că în viitor se vor scrie numai jurnale.”), literatura central-europeană devine un spațiu al confesiunii asupra unui topos real comun pe care memoria individuală îl reconstruiește multiplicându-l.

Ia naștere un spațiu fictiv, document ce înregistrează experiențele disolutive ale individului și ale comunităților, ca dramele deportărilor din romanele lui Elie Wiesel, născut la Sighet, în 1928, laureat al premiului Nobel pentru pace, (*Noaptea*), sau ale lui Primolevi, poet și prozator, născut la Torino, în 1919 (*Armistițiul*). Distopia acoperă spațiul real, prin evocarea episoadelor mutilante din copilărie, ca în romanele lui Danilo Kiš, evreu muntegorean, perpetuu exilat, (*Suferințe timpurii*) sau ale lui Ivan Klima, născut în 1931, la Praga (*Dragoste și gunoaie*).

Lumea Europei Centrale, evocate în scrierile confesive sau structurându-le pe cele de ficțiune, oscilează între imaginea Vienei – centru, vatră a Curții Imperiale, , la confluența tuturor curenților culturii europene (în vecinătatea lui Gluck, Haydn, Mozart, Beethoven, Brahms, Johann Strauss) și Viena schimbării, Praga schimbării, cu „biografii vulnerabile”, cu generații ale exilului și ale sinuciderii, spații ale

disoluției, ale unor crize identitate. Semnele „agoniei” unei lumi, „ospiciul unei lumi întregi”, în care se transformase Viena dintre războaie (Karl Kraus), sentimentul împingerii la margine, pe care îl trăiește lumea literară evreiască de limbă germană, care-și vede amenințată identitatea (J. Roth, St. Zweig, E. Canetti, Max Brod, Kafka), declanșează violența notației confesive.

Paradoxal, prăbușirea monarhiei multinaționale a Habsburgilor, în 1918, a dat un sens nou ideii de Europă Centrală, căci moștenirea culturală a acestei „Kakania” satirizate de Musil, câștiga teren, devenind „centrul” nostalgic, mitul imperial alimentându-l pe acela al agoniei Imperiului, după cum identitatea austro-germană în suferință devenea un alt mit, independent de violențele lumii geopolitice: se transformau în mituri culturale ale unei „belle époque” austriece.

Jacques Le Rider, după o sinteză dedicată Vienei din secolul XX (*Modernitatea vieneză și crizele identității*), se apleacă asupra imaginii acestui spațiu, proiectat în jurnale, identificând mentalități ale mitului vienez, forme mentale, coduri care reprezintă efervescența culturală a sfârșitului și începutului de secol. Considerațiile asupra poeziei jurnalului, ca document autobiografic intim, se împletesc cu acelea legate de dialogul spațiilor culturale: „De la Amiel la Hoffmannstahl și la Pessoa s-a încheiat o Europă a jurnalului intim, o lojă invizibilă a individualiștilor rafinați, care, prin intermediul dialogului dintre eu și eu au făcut ca spațiile culturale să intre în dialog.”

Capitolele despre Musil și Wittgenstein depășesc stricta problematică a jurnalului, extinzându-se spre natura cultural definitorie a spațiilor și a epocii de care scrierea jurnalului a fost condiționată.

Robert Musil (1880 – 1942) studiase la Academia Tehnică Militară din Viena și apoi la Brno, experiență care va intra în materia romanului din 1906, *Frământările studentului Törless*, conceput în forma unui Bildungsroman pregătit pentru cele două cărți care i-au ocupat întreaga viață: *Jurnalele și Omul fără însușiri*.

Este o epocă în care mulți intelectuali de marcă de limbă germană se exilează; se exilează evreii, atâția câți reușesc, se exilează și germanii, incapabili de acomodare, dar nici un exod nu se poate compara cu cel vienez, ai cărui exilați vor căuta să se readapteze condițiilor străine din America, Anglia, Elveția; unii artiști dobândesc o identitate dublă, originară și adoptivă, salvându-se prin limbajul lor internațional, alții se vor sinucide, cu amintirea unor spații pierdute, iar alții, ca Robert Musil, vor continua să scrie, plecând și revenind la Viena, exilându-se în 1935 la Zürich și apoi la Geneva. Este același Musil care, în 1935, la lucrările Congresului Internațional al Scriitorilor pentru apărarea Culturii, de la Paris, sub președinția lui André Gide, intervine, în contextul venirii la putere a național-socialismului în Germania, cu un argument al *Granițelor culturii față de politică*, pledând, în cuvântarea lui, pentru excluderea din artă atât a ideologiei fasciste, cât și a celei bolșevice. Construcția ficțională a lui Robert Musil gestionează un spațiu, „Kakania”, sugerând monarhia „chezaro-crăiască” („kaiserliche und königliche” – „k” und „k”), fost spațiu imperial căruia Musil îi înregistrează decăderea, prin ironie și sarcasm (altfel decât au făcut-o, în același timp, Kafka, Hasek, Krleza și alții); o lume a marionetelor trase de sforile unor forțe invizibile, căci Franz Joseph nu apare niciodată, funcționând simbolic într-un univers fantomatic, în care toți ceilalți mimează, la rândul lor, acțiunea și chiar existența. Trepte de rezistență organizează viața în acest spațiu, de la revolta irațională a alienaților mental dintr-un ospiciu la activismul inutil al politicienilor-marionetă sau la mimarea decadenței artistice de către prietenii personajului titular al romanului, Ulrich, el însuși un antierou asumat, care a decis, de bună voie, să fie „omul fără însușiri”.

Modelul reflectant propus de Musil este o personalitate în oglindă a intelectualului vremii sale, înrudit cu atâtea personaje ale lui Kafka, Joyce, Thomas Mann sau Broch, din acel spațiu compensatoriu pe care Musil îl definește într-un fel

de „Cuvânt înainte”: „(...) literatura oferă imagini ale sensului. Ea este investire cu sens. Ea este o semnificare a vieții.”

În cartea sa, *L'Homme dépaycé* (1996), Tzvetan Todorov dezvoltă o privire aparte asupra consecințelor intelectuale, afective și sociale ale exilului, din perspectiva întoarcerii în spațiul de origine și al sentimentului înstrăinării, pe care încearcă să-l definească după dicționar, înregistrând aspectul de „tulburare, dezorientare” al reîntoarcerii într-un spațiu al tău („chez soi”) care nu mai este al tău („qui n'est plus chez soi”): „Du jour au lendemain l'exilé se découvre avoir une vue de l'intérieur de deux cultures, de deux sociétés différentes. Je ne me sentais pas moins à l'aise en bulgare qu'en français, et j'avais le sentiment d'appartenir aux deux cultures à la fois (...); de retour à Paris je me sentais le plus perturbé: je ne savais plus dans quel monde je devais entrer: Todorov vorbește despre o senzație de neliniște care se naște din această dedublare culturală, coexistența celor două voci ducând la un fel de „schizofrenie socială”, la o „angoasă a dedublării” de care vorbește și Czeslaw Milosz (*Une autre Europe*): „(...) ma mythologie de l'exil, ici, là-bas. La Pologne et la Dordogne, la Lituanie et la Savoie, les ruelles de Wilno, et celles du Quartier latin se fondaient toutes ensemble, et je n'étais rien d'autre qu'une Hellène ayant changé de ville. Mon Europe natale vivait en moi et je retrouvais la possibilité de vivre dans l'immédiat, dans le présent, où l'avenir et le passé s'enrichissaient mutuellement (...).”

Această senzație de dedublare mentală, de grile diferite de percepție a realității, presupune o alegere dureroasă („la langue d'origine était clairement soumise à la langue d'emprunt”) sau practicarea a ceea ce Todorov numește „la parole double”: „La parole double se révélait une fois de plus impossible et je me retrouvais scindé en deux moitiés aussi irréelles l'une que l'autre.” (*L'Homme dépaycé*)

Todorov, deși recunoaște asimilarea sa de către spațiul francez („ma deuxième langue s'était installée à la place de la première sans heurt, sans violence, au fil des années”), insistă pe funcționarea acelei „parole double”, care nu este legată de vocabularul sau de sintaxă, ci de ideea de incomunicabilitate profundă: „(...) en changeant de langue, je me suis vu changer de destinataire imaginaire. Il m'est devenu clair à ce moment que les intellectuels bulgares auxquels mon discours était adressé, ne pouvait pas l'entendre comme je voulais (...). Il me restait le recours au silence.”

Gândirea captivă, cartea din 1953 a lui Czeslaw Milosz (scriitor polonez în exil născut în Lituania, laureat al premiului Nobel pentru Literatură, 1980), era anunțată de un articol publicat la Paris în 1951, în faimoasa revistă a exilului polonez, *Kultura*, cu un titlu amintind de volumul de debut al lui Eugen Ionescu, *Nu*, în care hotărârea de a emigra era prezentată de autor ca „povestea unei sinucideri”. Discursul lui Milosz era în egală măsură confesiune îndurerată și denunț furios al unui sistem în care o serie de intelectuali (scriitori) polonezi căzuseră. Era o dezbateră morală implicită asupra „mizeriei” ideologiei-capcană, din perspectiva celui format în Vilnius-ul idilic revoluționar al primelor decenii ale secolului XX (n. 1911 – 2006), dar care a găsit forța să se despartă de mecanismul care i-a determinat prietenii – artiști și intelectuali – să intre în „captivitatea gândirii totalitare” Statutul de exilat, de străin, generează la autorii Europei Centrale o linie tematică a căutării identității, a marginalizării și a dublei apartenențe, din perspectiva căreia W. Gombrowicz comentează alegerea și opiniile lui Czeslaw Milosz de a se adapta intelectualității occidentale a exilului său: „cette vente aux enchères des mérites culturels, des génies et des héros face aux autres nations; (...) avec notre Chopin à moitié français... un tel point nous condamnne au second rang.” (Witold Gombrowicz, *Polonia y mundo latino*, 1944; *Jurnal. Teatru*, Editura Univers).

Todorov, spre deosebire de Gombrowicz, vorbește în studiul citat despre „alteritate”, în sensul dezvoltat de Jean Baudrillard și Marc Guillaume (*Figuri ale alterității*, 1994): „Ce qu'il faut craindre et déplorer, c'est la *déculturation* elle-même,

dégradation de la culture d'origine; mais elle peut être compensée par l'acculturation, acquisition progressive d'une nouvelle culture, dont tous les êtres humains sont capables."

În acest sens, Cioran construiește utopii negative ale maturității dislocate afectiv, solidar cu paradisurile anilor tineri, situat undeva în acel spațiu transilvănean aparținând imperiului, având în fond o conotație mitologică, scriitura înregistrând alienant sfârșitul imperiului ca un sfârșit de lume interioară, căci literatura sa îi presupune pe cei pe marginea cărților cărora glosase, ei înșiși scriitori ai „imperiului agonic”, Musil sau Kafka, Viena în decădere fiind, într-un fel, cheia autodevorării cioraniene: „E sigur că suntem marcați de spațiul cultural din care venim. Transilvania păstrează o puternică amprentă ungurească, asiatică. Sunt transilvănean, prin urmare...Cu cât îmbătrânesc, cu atât îmi dau seama că aparțin, nu numai prin originile mele, dar și prin temperament, Europei Centrale. Treizeci de ani trăiți la Paris nu vor șterge faptul că m-am născut la periferia Imperiului Austro-Ungar” [4].

Note

[1] Krzysztof – Pomian, L'Europe centrale. Réalité, mythe, enjeu, XVIII-e – XIX-e siècle. In *Les Cahiers de Varsovie* 22, 1991, p. 69-84.

[2] Front sans frontières, Paris, Fayard, 1991, p. 582.

[3] Pays et peuples du Danube, Paris, Fayard, 1979, p. 431.

[4] Cioran, Caiete, III, p. 128.

Bibliografie

*** 2000. *Modelul german în dialog cu spiritualitatea românească* In Caietele Viața Românească 1.

BABETI, A & C. UNGUREANU (coord.) 1997. *Europa Centrală. Nevroze, dileme, utopii* Iași: Polirom.

BABETI, A & C. UNGUREANU (coord.) 1998. *Europa Centrală. Memorie, paradis, apocalipsă*. Antologie. Iași: Polirom.

BAUDRILLARD J. & M. Guillaume. 2001. *Figuri ale alterității*. Cluj-Napoca: Dacia.

BLAGA L., 1979. *Opere, 6, Hronicul și cântecul vârstelor*. București: Minerva., ,

BLOCH, E. 1959 (1976). *Le Principe de l'espérance*. Paris: Gallimard.

CIORAN, E. 2000. *Caiete, III (1967-1972)*. București: Humanitas.

DROZ, J. 1960. *L'Europe Centrale: Evolution historique de l'idée de Mitteleuropa*. Paris: Payot.

LE RIDER, J. 2001. *Jurnale intime vieneze*. Iași: Polirom.

LE RIDER, J. 1997. *Mitteleuropa*. Iași: Polirom.

LE RIDER, J. 1990. *Modernité viennoise et crises d'identité*. Paris: PUF.

MAGRIS, C. 1991. *Le Mythe de l'empire dans la littérature autrichienne moderne*, trad. fr. Paris: Gallimard.

MILOSZ, C. 1964. *Une autre Europe*. Paris: Gallimard.

THIESSÉ, A. M. 1999. *La création des identités nationales. Europe XVIIIème – XXème siècle*. Paris: Seuil.

TODOROV, Tz. 1996. *L'Homme dépaysé*. Paris: Seuil.

TODOROV, Tz. 1989., *Nous et les autres*. Paris: Seuil.

UNGUREANU, C. 2002., *Mitteleuropa periferiilor.*, Iași: Polirom.